

“Azərbaycan”.-2015.-31 mart.-N 65.-S.7.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda mart hadisələrinə dair teleqram göndəribmi?

1918-ci il mart ayının 30-da axşam radələrindən başlayaraq Bakıda erməni-bolşevik qüvvələri tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı yönəlmiş qırğınlar aprelin 2-dək davam etmiş, kütləvi xarakterinə, miqyasına və amansızlığına görə “milli faciə” kimi qiymətləndirilərək Azərbaycan tarixinə “1918-ci il Mart hadisələri” adı ilə daxil olmuşdur. Bu qırğınlar nəticəsində hesablamalara görə, 12 mindən artıq azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, müsəlmanlara məxsus yüzlərlə tarixi və mədəni abidələr, ictimai, dini, ticarət binaları, bütöv yaşayış məhəllələri, ayrı-ayrı evlər dağıdılmış və yandırılmışdır. Xüsusi vəhşiliklə qətlə yetirilmiş insanlar arasında minlərlə qoca, qadın, uşaqların olması şəhərin yalnız müsəlman deyil, digər əhali qrupları arasında da böyük əks-səda doğurmuş, bu hadisələr rusdilli qeyri-bolşevik mətbuatında məhz milli qırğın kimi qiymətləndirilmişdir. Qırğınların nəticələrinin oyatdığı təsirdən qorxuya düşən erməni cəmiyyətinin nümayəndələri, xüsusilə kübar dairələr, dərhal bu hadisələrdə şəhərin erməni əhalisinin rolunu danaraq “ən yaxşı halda” cəbhədən qayıdan erməni əsgərlərinin və ya yerli “erməni qara camaatından” ayrı-ayrı şəxslərin iştirakını etiraf etməklə kifayətlənmişlər.

Faciələrdən cəmi 9 gün sonra - Bakıda mart qurbanlarının cəsədləri tam yığışdırılmadığı, itkin düşmüş insanların hələ tapılmadığı, azərbaycanlı əhalinin isə kütləvi surətdə şəhərdən qaçdığı bir vaxtda isə Tiflisdə sosial-inqilabçıların (eserlərin) orqanı “Znamya truda” (“Əmək bayrağı”) qəzetinin 29 mart (11 aprel) 1918-ci il tarixli sayında aşağıdakı məzmununda Bakıdan göndərilmiş bir teleqram dərc olunur:

“Bakıda sakitlik yaranmışdır. Vilayətin xoş güzəranı naminə mən ümumxalq qarşısında şəxsən bəyan etməyi özümə borc bilirəm ki, Bakı hadisələri erməni-tatar (azərbaycanlı - müəllif) toqquşması xarakteri daşımamışdır. Bütün döyüşlər zamanı tatarlar tatar məhəllələrində yaşayan ermənilərə toxunmamışlar. Erməni hissələri isə 14 mindən çox müsəlmanı xilas edərək onlara sığınacaq vermişdir və onlar İran konsulunun vasitəçiliyi ilə qaytarılmışlar. Mən öz səsimi hər yerdə və hər cür qisasçılıq və düşmənçilik əməllərinə dərhal son qoyulması yolunda qaldırıram. Bunun ümumi maraqlara uyğun olduğunu düşünərək sizdən əhali arasında sülh və əmin-amanlığın bərqərar olması üçün hər cür kömək göstərməyinizi xahiş edirəm. Qoy hər kəs öz dinc həyatına qayıtsın”.

Teleqram Tiflisdə fəaliyyət göstərən Zaqafqaziya hökumətinin adına ünvanlanmışdı, onun altında isə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adı göstərilmişdi.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, həmin sənədin əslə mövcud deyil. Moskvada, Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivində bu teleqramın yalnız mətni (qəzetə istinadən) saxlanılır. Təbii ki, bu amildən çıxış edərək həmin sənədin etibarlılığını şübhə altına almaq və ona ciddi əhəmiyyət verməmək olardı. Lakin mənşəyi məlum olmayan bu teleqram tanınmış Azərbaycan milyonçusu - neft sənayeçisi, ictimai xadim və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən Bakıda mart hadisələrində erməni amilini inkar edən mühüm bir sənəd kimi “1918-1920-ci illər Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında erməni qırğınları” adı altında 2003-cü ildə Yerevanda nəşr edilmiş sənədlər toplusuna daxil edilib. Bundan əlavə, 1918-ci ilin oktyabr ayından başlayaraq həmin teleqram ermənilərin siyasi, ictimai, dini dairələrinin bütün tanınmış xadimləri tərəfindən Bakıda mart qırğınları zamanı erməni təşkilatlarının və şəhərin erməni əhalisinin həmin qırğınlarda nəinki iştirak etmədiyinin, hətta xilasedici rol oynadığının təsdiqi kimi istər öz dövründə, istərsə sonrakı illərdə Bakıdakı xarici nümayəndəliklərdən başlayaraq yerli və xarici mətbuatda, dövlət və ictimai qurumlar, ən müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və s. arasında geniş yayılmışdır. Həmin sənədin bu gün də Bakıdakı mart hadisələrinin əsl mahiyyətini təhrif etmək məqsədilə erməni müəllifləri tərəfindən gündəmdə saxlanıldığını nəzərə alaraq bu məsələyə aydınlıq gətirməyi zəruri bilirik.

Teleqramın həqiqətən Hacı Zeynalabdin Tağıyevə aidiyyəti bir sıra səbəblərdən şübhə doğurur. Əvvəla, 1918-ci il mart faciələri günlərində Tağıyevin bütün ailəsi böyük matəm və dərin sarsıntı içində idi. Həmin ərəfədə Hacının oğlu, Lənkəranda yerləşən müsəlman diviziyasının zabiti Məhəmməd Tağıyev silahla ehtiyatsız davranması səbəbindən faciəli şəkildə həlak olmuşdu. Məhz onun silahdaşlarının, M.Tağıyevin cənazəsini müşayiət edərək Lənkərandan Bakıya dəfnə gəlmiş müsəlman diviziyasının 48 zabit və əsgərinin S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti tərəfindən tərksilah edilməsi ilə bağlı yaranmış münaqişə bir bəhanə kimi istifadə edilməklə mart hadisələrinin başlanmasına səbəb olmuşdu. Bu hərbi dəstənin başçısı Hacının kürəkəni, onun böyük qızı Leyla xanımın əri digər Bakı milyonçusu Şəmsi Əsədullayevin oğlu Əli Əsədullayev idi və bu, Azərbaycan zabiti mart hadisələri başlanan andan demək olar ki, bütöv bir gün ərzində öz döyüşçüləri ilə birgə bolşevik-erməni qüvvələrinə silahlı

müqavimət göstərmişdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin özü bu günlərdə evindən bayıra çıxmamış, erməni neft sənayeçisi Ambarsum Melikovun onun ardınca göndərdiyi oğlanları - Georqiy və Sergeyin atalarının adından təhlükəsizlik naminə onların evinə getmək təklifini qəbul etməmişdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, Erməni Milli Şurasının və “Daşnaksütyun”un Bakı Komitəsinin rəhbərlərindən biri olan Ambarsum Melikovun evində həmin günlər bu partiyanın qərargahı yerləşirdi və əsir götürülən bir çox tanınmış azərbaycanlıları məhz oraya gətirirdilər. Bu sonuncular arasında rus ordusunun zabiti, şahzadə Mansur Qacar da olmuşdur ki, sonralar o, yalnız yəhudi dostları sayəsində erməni əsgərləri tərəfindən qaçılmaz ölümdən qurtulması və əsir qismində Melikovun evində saxlanma şəraiti haqqında ətraflı ifadə vermişdi. Həmçinin Melikovlar ailəsinin özünün - ata və iki oğulun - mart günlərində əlisilahlı mərkəzi küçələrdə müsəlmanların qətlə yetirilməsində şəxsən iştirakları təkzibedilməz sübutlarla təsdiq edilmişdi. Sonralar Melikov-ata Bakını vaxtında tərk edə bilmişdi, oğulları isə Azərbaycanın istintaq orqanları tərəfindən həbs edilmişdilər.

Bu zaman 80 (başqa mənbələrə görə - 95) yaşlı olan Hacı, şübhəsiz ki, Melikovlar haqqında bütün bu təfərrüatları bilmirdi. Amma istənilən halda o, öz evini tərk etməmiş, həmin günlər artıq bir çox kübar və zəngin azərbaycanlıların evlərini talan etmiş ermənilərin isə Hacınin zəngin ev-sarayına hücum etməyə cəsarətləri çatmamışdı. Tağıyev həddən artıq böyük və tanınmış şəxsiyyət idi. Lakin görünür ki, məqam heç də tədbirli və uzaqgörən ermənilərə bu böyük azərbaycanlının adını öz məqsədləri yolunda istifadə etməyə mane olmamışdır.

Burada qeyd edilməlidir ki, geniş dünyagörüşünə malik və maarifpərvər bir insan olan Tağıyevin əslində, savadı yox idi və adıçəkilən teleqramın Hacınin özü tərəfindən göndərilməsi bu baxımdan, ümumiyyətlə, qeyri-mümkün idi. Həmin teleqramın Hacınin xahişi ilə kimsə tərəfindən göndərilməsi isə heç bir sübut-dəlil, yaxud hər hansı başqa bir mənbə tərəfindən təsdiq olunmur.

Məntiqi baxımdan da bu sənəd əsassız sayılır. Belə ki, mart hadisələrindən dərhal sonra şəhərdə bolşevik Bakı Sovetinin tək hakimiyyətliliyi bərqərar edilmişdisə və bu hakimiyyət Zaqafqaziya hökumətini tanıdırsa, Bakı əhalisi arasında sülhün yaradılması haqqında xahişdən ibarət teleqramın, ümumiyyətlə, Tiflisə, Zaqafqaziya hökumətinə göndərilməsinin nə mənası var idi?

Əgər H. Tağıyevin bu zaman yeni hakimiyyət haqqında hələ “heç nə bilmədiyi” fərz edilərsə, o zaman Hacı şəhərdə nə baş verdiyi, xüsusilə də “ermənilərin xilas etdiyi 14 min müsəlmanlar” haqqında haradan və kimdən məlumat ala bilərdi? Xüsusi vurğulanmalıdır ki, həmin günlər əsasən ermənilərdən ibarət olan yeni hakimiyyətdən xilas olmaq məqsədilə Bakının müsəlman, qismən də rus əhalisinin imkanlı təbəqələri, o cümlədən Tağıyevin özünün yaxın ətrafı, ən müxtəlif yollarla kütləvi surətdə, böyük təşviş içində şəhəri tərk edirdi. Bolşevik hökuməti şəhərdən çıxmağa icazə verməsə də, Bakıdakı İran konsulu iranlı təbəələrin vətənə qayıtmaq bəhanəsi altında müsəlman sərnəşinlərlə dolu beş gəminin dənizə çıxmasına icazə almışdı. Həmçinin Rusiya istiqamətində böyük insan axını var idi. Nisbətən az imkanlı Azərbaycan ailələri isə bölgələrə və Bakıtrafı kəndlərə qaçırdılar və bu zaman yollarda erməni əsgərləri tərəfindən talan və hətta qətlərə məruz qalırdılar. Belə bir vəziyyətdə, qırğınların 9-cu günü guya Bakıda hökm sürən hansı “sakitlikdən” söhbət gedə bilərdi?

Teleqramda sürülən müddələrdən əlavə onun dərc olunması faktı özü bir sıra suallar doğurur. 27 mart (9 aprel) tarixində Bakıdan Zaqafqaziya hökumətinə göndərilmiş teleqram esərlərin Tiflisdəki “Znamya truda” qəzetinin redaksiyasına necə düşmüşdü və martın 29-da dərc edilmişdi? Ermənilər guya azad etdikləri 14 min müsəlmanı “İran konsulunun vasitəçiliyi ilə” kimə və necə geri qaytarmışdılar (!)?

Bu dövr İranın Bakıdakı konsulu əslən azərbaycanlı Məhəmməd Səid-ol Vesarə Marağeyi idi və o, əksəriyyəti etnik azərbaycanlı olan minlərlə İran vətəndaşının da qətlə yetirildiyi mart günlərində İçərişəhərin topa tutulmasının, dinc müsəlman əhali arasında qan tökülməsinin qarşısının alınmasında fəal surətdə iştirak etmişdi. 1940-cı illərdə iki dəfə İranın baş naziri olmuş bu tanınmış siyasi və dövlət xadimi sonralar Tehrandə nəşr etdirdiyi özünün “Siyasi xatirələr”ində 1918-ci ilin Bakıdakı mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdi. Xatirələrdən məlum olur ki, qırğınlar dayandırıldıqdan sonra konsul tərəfindən xüsusi komissiya yaradılmış, bu komissiya “Bakının küçə və həyətlərindən 5 mindən artıq müsəlmanın - iranlı və qeyri-iranlı meyitini toplamış və müsəlman adəti üzrə dəfn etmişdir”. Konsulun özünün mart hadisələrinin qurbanlarının meyitləri yanında çəkdirdiyi fotosəkillər poçt-kartlar şəklində nəşr edilmiş və tarixi sənədə çevrilərək bütün dünyanı dolaşmışdı. Lakin keçmiş İran konsulunun xatirələrində mart hadisələri kifayət qədər ətraflı təsvir edildiyi halda, teleqramda sözügedən və son dərəcə mühüm sayılacaq hadisə - guya ermənilər tərəfindən “sığınacaq” tapmış 14 min müsəlmanın “geri qaytarılmasında” konsulun vasitəçilik missiyası haqqında bir kəlmə də olsa deyilmir.

Ən nəhayət, “Hacı Zeynalabdin Tağıyev” birmənalı şəkildə “Bakı hadisələrinin” “erməni-tatar toqquşması xarakteri daşmadığı” iddiası ilə mart qırğınlarının xarakterini müəyyən etməkdə çox “tələsməmişdimi”? Axı, 27 mart (9 aprel) - bədnam teleqramın göndərildiyi gün - artıq Bakıya Şamaxıdan

ilk qaçqınlar dalğası üz tutmuşdu və şəhərin bütün məscid və karvansaraları evsiz-eşiksiz qalmış minlərlə şamaxılılarla dolu idi. Bu şəhər Bakı ilə eyni gündə erməni-molokan birləşmələri tərəfindən qırğınlara məruz qalmış, onun müsəlman əhalisi isə bakılılar kimi mart günlərinin dəhşətlərini yaşamışdılar. Məlumdur ki, millət atası hesab edilən hörmətli Hacı Zeynalabdin öz xalqının düçar olduğu müsibətlər və faciələr qarşısında on minlərlə həmvətəninin acınacaqlı vəziyyətindən sarsılaraq Bakı və Şamaxının zərər çəkmiş müsəlman əhalisini həmin günlərdə gəmilərlə İrandan gətizdiriyi ərzaq məhsulları və zəruri mallarla təmin etməyə çalışır, onlara hər vasitə ilə yardım göstərirdi. Böyük həyat təcrübəsinə malik olan müdrik Hacı Zeynalabdin Tağıyev bütün bu gördüklərindən və eşitdiklərindən sonra bəyan edə bilərdimi ki, “Bakı hadisələri” və ya “Şamaxı hadisələri” “erməni-tatar toqquşması xarakteri daşımamışdır”?

Bütün deyilənlər bunu deməyə əsas verir ki, “Tağıyevin teleqramı” adlı əsində, qəzet yazısı ən əvvəl özlərini əvvəlcədən “güclü arqumentlə” sığortalamış ermənilərin özlərindən başqa heç kimə gərək deyildi.

Digər tərəfdən, məhz ermənilər və onların şəxsində Bakı Soveti, Zaqafqaziya Seyminin azərbaycanlı üzvlərinin şəhərin bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad edilməsi üçün Bakıya qoşun göndərilməsi cəhdlərindən xəbərdar olduqları üçün Seym tərəfindən “hər yerdə və hər cür qisasçılıq və düşmənçilik əməllərinə dərhal son qoyulmasına” dəstək verilməsində maraqlı idilər.

“Daşnaksütyun” partiyasının Bakı Komitəsinin və İnkilabi Müdafiə Komitəsinin həmin günlərdə Tiflisə, Zaqafqaziya Seyminin sədrinə və “Daşnaksütyun” partiyasının Tiflis bürosuna teleqramlar göndərərək Bakı istiqamətində hərbi hissələrinin təcili geri çağırılması tələbləri, eləcə də Bakıdakı erməni xadimlərinin bu sahədə digər addımları deyilənlərə aydın sübut idi.

Burada həmin “14 min müsəlman” məsələsinə də aydınlıq gətirilməlidir. Belə ki, bu məsələ “Tağıyevin teleqramı” ilə yanaşı, mart hadisələrində ermənilərin “xilaskar” rolunu göstərən daha bir “sübut” kimi erməni xadimlərinin və müəlliflərinin yazılarında tez-tez xatırlanır. Bir çox hallarda isə bu rəqəm 1918-ci il sentyabr hadisələri - Bakının azad edildiyi günlərdə şəhərin erməni əhalisi arasında baş vermiş itkilərin fonunda səsləndirilərək “azərbaycanlıların nankorluğundan sarsılan” erməni xadimləri, o cümlədən həmin dövr ictimai fəallığı ilə fərqlənən erməni yepiskopu Baqrat tərəfindən mart hadisələrində erməni əhalisinin iştirakını kökündən inkar etmək məqsədilə istifadə olunur.

Azərbaycan kübar cəmiyyətinin nümayəndələrinin mart hadisələri zamanı həqiqətən, öz erməni tanışlarının mənzillərində sığınacaq tapdığına dair ayrı-ayrı hallar, eləcə də erməni aristokratiyasının 1918-ci ilin sentyabrında azərbaycanlı dost və tanışlarının bağ evlərində və imarətlərində gizlənməsi kimi faktlar çoxlarına məlum idi və bunu tərəflərdən heç biri inkar etmirdi. Eyni zamanda, sadə erməni, daha sonra azərbaycanlı əhalinin də mart və sentyabr hadisələri zamanı öz qonşu və dostlarını xəbərdar və xilas etmələrinə dair bir çox nümunələr var idi. Bu zaman digər millətlərin nümayəndələri olan Bakı sakinlərinin hər iki tərəfə - martda azərbaycanlılara, sentyabrda ermənilərə yardım etməsi də məlum idi. Lakin ermənilərin “xilas etdiyi” 14 min (bəzən 20 min) müsəlman haqqında məlumatın haradan alındığı böyük sual doğurur.

Erməni sənədlərini diqqətlə tədqiq etdikdə aydın olur ki, 14 min və ya 20 min “xilas edilmiş” müsəlman dedikdə, Bakıda mart qırğınları zamanı zorla evlərindən çıxarılmış və şəhərin böyük sahələri olan müxtəlif binalarına gətirilərək burada yerləşdirilmiş dinc azərbaycanlı sakinlər nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, mart hadisələri zamanı Bakıdakı teatrılar, kinoteatrılar, sirk, məktəblər, polis məntəqələri, Şəhər Dumasının, vağzalın və s. binaları, ayrı-ayrı zəngin ermənilərin evləri və s. hətta hamamlar belə evləri dağıdılmış, qarət edilmiş, yaxınları vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş minlərlə azərbaycanlının, xüsusilə qadın, uşaq və qocaların qova-qova gətirildiyi və yığıldığı yerlərə çevrilmişdi. Bu binalarda erməni əsgərlərindən ibarət gözətçilərin nəzarəti altında ac və susuz, bağlı qapılar arxasında saxlanılan adamlar həmin günlərdə əsir hesab edilir və belə də adlandırılırdı. Yalnız sonradan müsəlmanların kütləvi surətdə əsir alınmasında iştirak edən erməni xadimləri bu əməllərin arxasında duran əsl mənənin fərqi nə vardıqda bunu guya ki, dinc müsəlman sakinlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün zəruri olan tədbirlər kimi izah etməyə çalışacaqlar və elə buradan da “xilas edilmiş” 14 min və ya 20 min müsəlman haqqında əfsanə yaranacaq.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il iyulun 15-də yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) sənədləri həmin dövr dinc azərbaycanlı əhaliyə və onların əmlakına qarşı erməni-daşnak qüvvələrinin, bolşevik şüarları altında milli zəmində həyata keçirdikləri kütləvi qırğın və qətliaların bir çox məqamlarını açıqladığı kimi, Bakıda mart hadisələri zamanı ermənilərin bu “xilaskar missiyasının” da əsl mahiyyətini üzə çıxardı. Belə ki, “xilas olunanların” özlərinin çoxsaylı ifadələri müsəlman əhalinin silahlı erməni quldur dəstələri tərəfindən məcburi şəkildə məhz əsir götürüldüklərini və bu işin istehza və təhqirlərlə, təhdidlərlə, bir çox hallarda isə qətlə törədilməklə müşayiət olunduğunu sübut edir. Belə ifadələrin çoxunda göstərilirdi ki, ermənilər zorakılıqla müsəlman qadınların çarşablarını

başlarından qapıb cırır, onları hörükləri ilə bir-birinə bağlayır və başaçıq, ayaqyalın şəhərin küçələrində gəzdirərək əsir aparır, yol boyu geri qalanları, ayaqlaşa bilməyənləri süngülərlə itələyir, döyür, yıxılanları öldürürdülər. Gözləri qarşısında ata və qardaşları, ər və oğulları güllələnmiş qadınlar keçirdikləri sarsıntılara dözməyərək əsirlikdə ürək partlamasından ölür, dəli olur, gənc qadınların qucaqlarındakı və yanlarındakı azyaşlı körpələr və uşaqlar acından, susuzluqdan və qorxudan keçinirdi. Bu zaman isə erməni ziyalıları arvadlarını azərbaycanlıların “rüşvayçılığına” tamaşa etməyə gətirirdilər.

Bakının müsəlman əhalisinə qarşı əvvəlcədən planlaşdırılmış zorakılıq aktının bir hissəsi olan və məqsədli təşkil edilən bu əməllərin arxasında ermənilər tərəfindən o qədər də gizlədilməyən məqsədləri açıq-aşkar görünürdü və bu məqsəd “haqq işi uğrunda” vuruşan ermənilərin iç üzünü aydın göstərirdi. Boşaldılmış yiyəsiz evlər və bütöv məhəllələr erməni quldur dəstələrinə soyğunçuluq, qarət və müsəlmanların əmlakını mənimsəmək, həmçinin üç-dörd gün ərzində saysız avtomobillərdə, arabalarda aparılması mümkün olmayan qalan əşyaların darmadağın və məhv edilməsi üçün geniş imkanlar açdı.

Bunun müqabilində guya “insansevərlik niyyəti ilə” “müsəlmanların azad edilməsi” haqqında əfsanə ermənilər tərəfindən ən müxtəlif variantlarda səsləndirilir və yayılırdı. Erməni terrorizminin ideoloqlarından biri, Şaqan Natali ləqəbi ilə məşhur olan Akop Ter-Akopyan o zaman bütün Bakı türklərinin “başını kəsmədiklərinə” görə öz təəssüfünü heç gizlətmirdi: “Biz bildiririk və əminik ki, bunu bacardıq və öz gücümüzlə bacardıq. Çünki bilirik: bunu sahibi olduğumuz Bakıda, on minlərlə türkü kazarmalarda topladığımız yerdə edə bildik və - ah! cinayətkarcasına alicənablıq! - onları ədalətli erməni qisasından qorumaq üçün qapılarda gözətçilər qoyduq. Türkləri qoruduq, həyatlarını mühafizə etdik, onlar isə minnətdarlıq əlaməti olaraq Bakının küçələrini 25 min erməninin qanına boyadılar.”

Qatı daşnak, görkəmli türk və azərbaycanlı xadimlərinin məhv edilməsi üzrə “Nemezis” əməliyyatının rəhbəri və təşkilatçısı, minlərlə müsəlmanın, o cümlədən Azərbaycanın dövlət xadimləri Fətəli xan Xoyskinin, Həsən bəy Ağayevin, Behbud bəy Cavanşirin qətlərinin səbəbkarı Akop Ter-Akopyan yalnız bir məsələdə haqlı idi: həmin günlərdə Bakının “sahibi” həqiqətən, məhz ermənilər idi, amma türklərə qarşı “alicənablıq” məsələsi şübhəsiz ki, ermənisayağı “gözdən pərdə asmaqdan” başqa bir şey deyildi. Əgər azərbaycanlı əsirlərin sağ qaldıqlarına görə kiməsə minnətdar olduqları qüvvə var idisə, o da birmənalı şəkildə ermənilər deyil, rus əsgər və matrosları idi. Məhz Bakıda olan rus qoşunları mart qırğınlarının ikinci gününün axşamı aldadıldıklarını və S.Şaumyan başda olmaqla erməni-bolşeviklər tərəfindən böyük oyuna cəlb olunduqlarını başa düşərək müsəlman əhalisinin müdafiəsinə qalxdılar. Və azərbaycanlı qırğınları da yalnız dörd gündən sonra Bakı Sovetinin özü tərəfindən deyil, iki Türkünstan alayının qəti tələbi və artıq vəziyyəti başa düşmüş Xəzər donanmasının rus dənizçilərinin ultimatumu nəticəsində dayandırıldı.

1918-ci il aprelin əvvəllərində Bakıda ermənilər tərəfindən “qələbənin qeyd edildiyi”, “müsəlmanların qılıncdan keçirilməsi münasibətilə bir çox erməni evlərində ballar təşkil edildiyi”, qarətlər zamanı erməni zənginlərinin anbar və dükanlarına yığılmış əmlakın hesablandığı günlərdə Şamaxı şəhərinə ikinci hücum gözlənilirdi. Bakı qırğınları ilə eyni vaxtda başlanan Şamaxı hadisələrinin “birinci mərhələsində” azərbaycanlı əhali arasında ağır itkilərə, yanğınlara, qarət və talanlara İsmayıl xan Ziyadxanovun başçılığı ilə Gəncə qoşunlarının şamaxılıların köməyinə gəlməsi ilə fasilə verilmişdi. Lakin Bakı qırğınları zamanı qəddarlığı ilə ad qazanmış Stepan Lalayev və azərbaycanlıların milli qürur yeri sayılan “İsmailiyyə” binasını şəxsən yandırmış daşnak Tatevos Əmirovun rəhbərliyi altında ağır sursat və silahla təmin edilmiş 3 minlik ermənilərdən ibarət qoşun Şamaxı istiqamətində hərəkət edirdi və bir neçə gündən sonra bu qədim Azərbaycan şəhəri yerlə-yeksan ediləcək, 8 mindən artıq şəhər əhalisi qətlə yetiriləcəkdi. Eləcə də Şamaxı qəzasının 110 kəndi yandırılaraq 10 mindən artıq kənd əhalisi qəddarlıqla öldürüləcəkdi. Şamaxı hadisələrin başlanması ərəfəsində öz müəmmalı hərəkətləri ilə şəhərin müsəlman cəmiyyəti arasında əsaslı şübhələr doğurmuş Şamaxı yeparxiyasının başçısı Baqrat həmin günlər Bakıya köçərək artıq erməni yeparxial rəisi və Bakı Erməni Şurasının fəxri sədri kimi dərhal geniş ictimai fəaliyyətə başlayacaq. Bu fəaliyyətin əsasını isə 1918-ci il mart hadisələrində erməni əhalisinin iştirakını inkar edən, eyni zamanda, “Müsəvat” partiyasına, Azərbaycan hökumətinə və ümumiyyətlə, azərbaycanlılara qarşı bütöv bir silsilə böhtan və yalan dolu ittihamlar irəli sürülən kampaniya təşkil edəcək.

Qeyd olunmalıdır ki, Bakı Erməni Milli Şurasının və “Daşnaksütyun” partiyasının Bakıda mart faciələrinin təşkilində rolu, ermənilərin azərbaycanlı qırğınlarında iştirakı, o cümlədən erməni elitasının özünün “qara camaat” adlandırdığı sadə erməni əhalisinin bu hadisələrdə kütləvi çıxışı FTK-nın sənədlərində təkzibedilməz faktlar və sübutlarla təsdiq edilirdi. Məhz bu sənədlər əsasında Azərbaycanın məhkəmə-istintaq orqanları Bakının erməni əhalisi arasında həbslər aparırdı ki, bu da erməni milli təşkilatlarının, erməni mətbuatının, ayrı-ayrı erməni xadimlərinin, o cümlədən yepiskop Baqratın hədsiz hiddətinə səbəb olurdu. Amerikanın Bakıdakı missiyasına göndərdiyi Memorandumda Bakı erməni yeparxiyasının rəisi “mart hadisələrindən bəhs edən türk xadimlərinin əksəriyyətinin var gücü ilə, həm

şifahi, həm də mətbuat vasitəsilə ictimai rəydə ermənilərə qarşı qərəzli münasibət yaratmağa çalışdıqlarından” narazılığını bildirirdi. Bakıdakı mart hadisələrinin mahiyyətini tanınmaz dərəcədə təhrif edərək və bu zaman Şamaxıdakı mart hadisələrini, ümumiyyətlə, xatırlatmadan, Baqrat “Müsavat” partiyasını, daha sonra “türk-azərbaycanlı hakimiyyətini” Azərbaycanın erməni əhalisinə qarşı ağılasız cinayətlərdə günahlandırır. Bu məktubunda Baqrat mart qurbanlarının əvvəllər özü tərəfindən göstərilən sayını - “2000 nəfər” rəqəmini də artıq “həddən artıq şişirdilmiş” hesab edirdi.

Burada Baqratın ermənilərin mart hadisələrində guya “neytrallığını” izah edən əsas arqumentinə də diqqət yetirmək lazımdır: “Məlum olduğu kimi, mart ayında Bakı şəhərində bolşevik hökuməti ilə Müsəlman Milli Şurası arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə baş vermişdir. Ermənilərin milli kollektiv kimi hakimiyyətə heç bir iddiası ola bilməzdi, çünki onlar Bakı quberniyasında əhəmiyyətsiz azlıq təşkil edirlər.”

“Hakimiyyət uğrunda mübarizə” - 1918-ci ilin mart hadisələrinin mahiyyətinin erməni yepiskopu tərəfindən verilmiş yeganə düzgün tərifidir. Lakin guya say azlığı səbəbindən ermənilərin hər hansı hakimiyyət iddialarının olmadığı haqda, onun sonrakı bütün nəticələri erməniləri bu hakimiyyət uğrunda mübarizədə əsas “oyunçuların” sırasından çıxarmaq cəhdindən başqa bir şey deyildi. Bu zaman Baqrat artıq hamıya məlum faktların həyasızcasına saxtalaşdırılmasına əl atırdı: “Hadisələrdə əsas rol oynamış bolşeviklərin Qafqaz Vilayət Sovetinin 17 üzvdən ibarət tərkibində 2 tatar və yalnız 2 erməni idi”.

Mart hadisələrində əsas rolu heç də “bolşeviklərin Qafqaz Vilayət Sovetinin” deyil, 1918-ci ilin mart ayının 30-dan 31-nə keçən gecə “Bakı şəhəri və onun rayonlarında ali hərbi-siyasi orqan” kimi yaradılmış və dinc azərbaycanlıların qırılmasına rəhbərlik etmiş “İnqilabi müdafiə komitəsinin” oynadığı, bu komitənin 6 üzvündən isə dördünün erməni olduğu - bolşeviklər S.Şaumyan, K.Korqanov, sağ esərlərin lideri S.Saakyan və “Daşnaksütyun” partiyasının Bakı təşkilatının rəhbəri S.Melik-Eolçyan - artıq heç xatırlanmırdı. Bu da məlum idi ki, mart hadisələri günlərində birləşmiş bolşevik-erməni qoşunlarına xüsusi olaraq Peterburqdan gəlmiş generallar Akop Baqratuni, İvan Baqramyan komandanlıq etmiş, Bakı Sovetinin Qızıl Ordusunun yaradılması ilə B.Avakyan məşğul olmuş, qərargah rəisi polkovnik Z.Avetisyan, briqada və qarışıq dəstələrin komandirləri - polkovnik Kazaryan, Amazasp, A.Əmirov və digərləri olmuşlar. Həmin günlərdə həmçinin “Daşnaksütyun” partiyasının yaradıcılarından biri - Stepan Zoryan (Rostom) da Bakıya gəlmişdi.

Ən nəhayət, Bakı Kommunasının rəhbər heyətinə Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda ən azı 15 erməni “mübarizi” - S.Şaumyan, K.Korqanyan, S.Osepyants, B.Avakyan, T.Əmirov, A.Əmiryan, A.Kostanyan, A.Boryan, A.Mikoyan, Karinyant, Stamboltsyan, Ağamiryan, İhonesyan, Ter-Saakyants, Nuricanyan və digərləri daxil idi. Bakı Kommunasının silahlı qüvvələrinin Ali Baş Komandanı Akop Baqratun idi. Qızıl Ordunun əsas komanda heyətinin və hərbi heyətin 70 faizdən çoxunu ermənilər təşkil edirdi.

Maraqlıdır ki, Baqratdan başlayaraq bir çox erməni xadiminin, Azərbaycan parlamentindəki erməni fraksiyası deputatlarının ən müxtəlif instansiyalara göndərdiyi müraciət, vəsadət və memorandumlarda 1918-ci il mart hadisələrinin xarakteri ilə bağlı əsassız ehtimalların “sübutu” kimi hər dəfə “Tağıyevin sirkulyar teleqramı” xatırlanır və bu teleqramdakı “Bakı hadisələri erməni-tatar toqquşması xarakteri daşımamışdır” müddəası nəzərə çatdırılırdı. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin heç bir halda belə teleqram göndərmədiyini və bu saxta sənədin hansı məqsədlərlə məhz ermənilərin özləri tərəfindən tərtib və əldə edildiyi yuxarıdakı şərtlərdən aydınlaşdı.

1918-ci il mart hadisələrinin əsl xarakteri isə yalnız təkzibedilməz faktlar və sənədlərlə deyil, bəzi erməni xadimlərinin özləri, məsələn, Bakı Kommunasının gələcək üzvü, həmin günlər Həştərxanda olan Saak Ter-Qabrielyan tərəfindən də təsdiq edilirdi. Mart hadisələri ilə əlaqədar olaraq Bakını tərk etmiş və Həştərxana gəlmiş rus əhalisinin söhbətlərini eşidən Saak Ter-Qabrielyan 28 aprel 1918-ci il tarixində Stepan Şaumyana yazırdı: “İndi kütləvi surətdə Bakıdan gələn rusların, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq heç birindən eşitməzsən ki, Bakıda sovet mübarizəsi gedir. Hamı bir səslə deyir: “Bakıda erməni-tatar qırğını gedir və bu qırğın ermənilər tərəfindən qəsdən törədilmişdir”.

Solmaz RÜSTƏMOVA-TOHİDİ,
tarix elmləri doktoru, professor